

מתחיל בגנות ומסיים בשבח

מים ראשונים: לספרות הענפה של פירושים וביאורים להגדת ליל הסדר, נוסף לאחרונה ספרו המקיף של [דוד הנשקה מה נשתנה – ליל הפסח בתלמודם של חכמים, הוצאת מאגנס ירושלים תשע"ו](#), אשר יורד לשורשי מנהגי ליל הסדר והגדת ליל הסדר במשנה, בתלמודים ואילך, כולל הנושא "מתחיל בגנות ומסיים בשבח". נעזרנו רבות בספר זה (ובמקורות אחרים כהגדת ד. גולדשמידט והגדה שלימה לרב מ. כשר והגדת חז"ל של שמואל וזאב ספראי) ואין אנו אלא כמוסיפים נופך קטן, מקצרים ומתמצתים. שהרי דרשות רבות נקשרו לאותו הלילה ועוד מעט ויבואו התלמידים לעוררנו לקריאת שמע של שחרית.

מסכת פסחים פרק י משנה ד – מתחיל בגנות ומסיים בשבח אחרי מה נשתנה

מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל אביו. ואם אין דעת בן אביו מלמדו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות? שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה הלילה הזה כולו מצה. שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות הלילה הזה מרור שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כולו צלי שבכל הלילות אנו מטבילין פעם אחת הלילה הזה שתי פעמים. ולפי דעתו של בן אביו מלמדו. מתחיל בגנות ומסיים בשבח. ודורש מארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה.¹

תוספתא מסכת פסחים (ליברמן) פרק י הלכות ו-ח – דגש על הלל

המקרא את ההלל הם הולכין אצלו וקורין והוא אין הולך אצלם. הַמְקָרָא את בניו ובנותיו קטנים צריך להיות עונה עמהן במקום שעונין. באי זה מקום הוא עונה? הגיע ל"ברוך הבא" אומר עמהן: "בשם ה' ". הגיע ל"ברכנוכם" אומר עמהן: "מבית ה' ". בני העיר שאין להן מי שיקרא את ההלל הולכין לבית הכנסת וקורין פרק ראשון, והולכין ואוכלין ושותין וחוזרין ובאין וגומרין את כולו. ... ההלל אין פוחתין ממנו ואין מוסיפין עליו.²

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קטז עמוד א – האמוראים מציעים

מתחיל בגנות ומסיים בשבח. מאי בגנות? רב אמר: מתחילה עובדי עבודת גלולים היו אבותינו. ושמואל אמר: עבדים היינו.³ אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה: עבדא דמפיק ליה מריה לחירות ויהיב ליה כספא ודהבא, מאי

¹ לאחר אמירת "מה נשתנה", שהיא מעין פתיחת שאלה לקיים: "כי ישאלך בנך וכו'" ולשתף הבנים והבנות בהגדת הפסח, באה תחילת ההגדה. לכאורה, מסתפקת המשנה בקביעה "מתחיל בגנות ומסיים בשבח" ואינה מפרטת מהי הגנות בה פותחים ומה הוא השבח שבו מסיימים. אפשר שהמשנה משאירה את זה פתוח במכוון שהרי מצווה להרבות 'לספר ביציאת מצרים' וסיפור הוא מטבעו דבר פתוח. העיקר שהסיפור יהיה מנקודת התחלה נמוכה "בירא עמיקתא" בהיסטוריה של עם ישראל, אל נקודת השיא, "איגרא רמא" של שבח יציאת מצרים והלל. אפשרות אחרת היא שהייתה כאן מסורת בע"פ שלא נכתבה במשנה. ואפשר גם שהמשך המשנה: "ודורש מארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה", היא הגנות, כפי שנראה להלן. כך או כך או כן, השבח הוא ברור ומצוי במשנה הסמוכה: "לפיכך אנחנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו הוציאנו מעבדות לחירות מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפילה לאור גדול ומשעבוד לגאולה ונאמר לפניו הללויה" – הלל וברכת השיר. ראה דברינו [שירת הפסח](#). אך מה הגנות?

² לפני שנמשיך בגנות ובשבח במקורות נוספים, נפנה מבט למקור תנאי נוסף הוא התוספתא. התוספתא מקצרת מאד בסדר ליל הסדר (מזכירה למשל רק את הכוס הראשון) ואפשר שלא באה לחלוק על המשנה רק להוסיף ולחדד. אך בהתרשמות פשוטה מקריאת פרק י של מסכת פסחים, קשה שלא להתרשם ממעמדו המרכזי, אולי הבלעדי, של קריאת והקראת (ועניית) ההלל; ומכך שאין שום זכר לעניין הגנות והשבח, כמו לסדר הגדה כלשהו. ולגבי קריאת ההלל באופן של הדדי של קריאה ומענה (חזן ומקהלה), ראה גמרא סוטה ל"ב, ירושלמי סוטה ה ד, שהיא כאופן שבו שרו בני ישראל ומשה את שירת הים. ראה דברינו [שירת הים סדר כתיבתה ואמירתה](#) בשביעי של פסח.

³ אמוראי בבל דור ראשון לאחר חתימת המשנה, רב ושמואל, מבקשים לתת נוסח ל"גנות" שבמשנה (לגבי השבח אין כאמור בעיה). בהיבט האסתמכתא, שיטת שמואל מסתמכת על פסוק מפורש בתורה, שנאמר כתשובה לבן ששואל: "כי ישאלך בנך מחר לאמר מה העדת והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אתכם: ואמרת לבנך עבדים היינו לפרעה במצרים ויציאנו ה' ממצרים ביד חזקה" (דברים ו כ-א). רב מביא אמרה שאיננה פסוק במקרא, רק נסמכת על פסוק בספר יהושע כד ב: "בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים". בהיבט הענייני, נראה שיש כאן הבדלי השקפה מהותיים באשר להסתכלות ההיסטורית אחורה. שיטת שמואל מצמצמת ומבקשת להתמקד באירוע ובסיפור של "הלילה הזה". אם נתחיל באמצע או תחילת ספר בראשית, יאמר שמואל, לא נגיע לספר שמות ול"תוקפו של נס" (כלשון הראשונים, מושאל ממגילת אסתר) שהוא העיקר. רב לעומתו, מעדיף להרחיב את היריעה ואולי להתכונן מראש לאפשרות שהילד ישאל: למה נעשינו לעבדים? איך זה קרה? איך הגענו למצרים? (ראה דברינו [האם נגזר על אבותינו לרדת למצרים](#) בפרשת וארא). גם בגישה המצמצמת, יאמר רב, אי אפשר להתעלם מהעבודה הזרה שעבדו אבותינו במצרים. ראה דברינו [משכו וקחו לכם](#) בפרשת בא.

בעי למימר ליה? אמר ליה: בעי לאודויי ולשבוחי. אמר ליה: פטרתן מלומר מה נשתנה. פתח ואמר: עבדים היינו.⁴

תלמוד ירושלמי מסכת פסחים פרק י הלכה ה – שיטת הירושלמי

רב אמר: מתחילה צריך להתחיל: "בעבר הנהר ישבו אבותיכם וגוי ואקח את אביכם את אברהם מעבר הנהר וגוי" (יהושע כד ב-ג).⁵ "וְאֶרְבָּה" - אמר רבי אחא: "וארב" כתיב, כמה ריבים עשיתי עמו עד שלא נתתי לו את יצחק. דבר אחר נעשיתי לו אורב. אין חטא מיתן ליה, ואין זכה מיתן ליה.⁶

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף פז עמוד ב – כיצד מרגישים את הגנות בבבל

תני רבי חייא: מאי דכתיב: "אלהים הבין דרכה והוא ידע את מקומה" (איוב כח כג) - יודע הקב"ה את ישראל שאינן יכולין לקבל גזרות של רומיים, לפיכך הגלה אותם לבבל...⁷ רבי יוחנן אמר: מפני ששיגרן לבית אמון. משל לאדם שכעס על אשתו, להיכן משגרה - לבית אמה. והיינו דרבי אלכסנדר, דאמר: שלשה חזרו למטעתן,⁸ אלו הן: ישראל, כסף מצרים, וכתב לוחות. ישראל - הא דאמרן.⁹

סדר רב עמרם גאון סדר פסח – הגנות היא ארמי אובד אבי

ומתחיל בגנות ומסיים בשבח, ודורש מארמי אובד אבי עד שגומר כל הפרשה, וזה גנות. וכך היא ההגדה והדרשה.¹⁰

⁴ הסיפור על רב נחמן ודרו עבדו הוא אולי עניין חדש, אבל יש שרואים אותו כהמשך למחלוקת שמואל ורב. רב נחמן שאל את דרו עבדו: עבד שרבו מוציאו לחירות ונותן לו כסף וזהב, מה צריך לומר? ענה לו דרו: צריך להודות ולשבח לרבו. אמר רב נחמן: פטרת אותנו מלומר מה נשתנה ופתח מיד בהגדה: "עבדים היינו". מכאן, ראשית, למדו הראשונים שהלכה היא כשמואל שמתחילים את ההגדה ב"עבדים היינו", כפי שאכן נכנס לכל נוסחות ההגדה. שנית, נראה שרב נחמן עשה כאן דבר מעניין של שיתוף דרו עבדו בליל הסדר. בבחינת, הלילה הזה כולנו עבדים. גם אני רבך הייתי פעם עבד ואיני מסתיר זאת. אבל מה היה רב נחמן עושה אילו העבד היה אומר לו: אני רוצה להשתחרר ולהיות בן חורין כמותך? כך או כך, על שיטת שמואל עבדים היינו כבר הארכנו לדרוש במקור זה בדברינו [עבדים היינו](#) בפסח בשנה האחרת.

⁵ "מתחילה יש להתחיל", אומר רב. מתחילת ההגדה או שמא מתחילת סיפור האומה – מספר בראשית. כך או כך, נקרא את הפסוקים במלואם: "בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים: ואקח את אביכם את אברהם מעבר הנהר ואולף אותו בכל ארץ כנען וארב וְאֶרְבָּה אֶת זָרְעוֹ וְאֶתָּן לוֹ אֶת יצחק". בשיטת הירושלמי, לא מוזכר כלל נוסח "עבדים היינו", רק שיטת רב. רב הוא ר' אבא בר איבו, אחיינו של ר' חייא הגדול, עלה בימי צעירותו מבבל לארץ ישראל ונעשה מתלמידיו החשובים של רבי יהודה הנשיא. לימים חזר לבבל וייסד שם עם שמואל את דור האמוראים הראשון בבבל (רב בסורא ושמואל בנהרדעא). הירושלמי לא מכיר לפיכך את שיטת שמואל, רק את שיטת רב, אבל גם אותה הוא לא מזכיר בהקשר של "מתחיל בגנות ומסיים בשבח", רק בהקשר תחילת ההגדה בסיפור שבספר יהושע. נראה שבארץ ישראל הבינו את הגנות כפי שהסברנו לעיל במשנה, שהיא מצויה בפרשת: "ארמי אובד אבי"; רק בבבל נוסדה המחלוקת בין רב לשמואל והתחיל כל הדיון מה היא הגנות. וע"פ, ממקור זה ברור ש"מתחילה עובדי עבודה היו אבותינו" של רב, איננו עבודה זרה של בני ישראל במצרים, אלא של אבותינו הקדומים: תרח, נחור, לבן, ולכן מובאת רק שיטת רב (שלמד בארץ ישראל אצל רבי יהודה הנשיא וחזר לבבל, שמואל כפי הנראה מעולם לא היה בארץ. ראה דברינו [תרח סבנו](#) בפרשת לך לך).

⁶ המשך הדרשה של רבי אחא על הקרי והכתיב של "וארבה", או "וארב", של המריבות והניסיונות הרבים שעבר אברהם (אם חטא ואם זכה, תמיד קיבל רק אחרי ייסורים, ראה פירוש פרשני הירושלמי שם), ייתכן שהיא קשורה וייתכן שאינה קשורה לדברי רב. לדעתנו, כן קשורה. ראשית, משום שגנות אינה בהכרח דבר רע ומגונה כמו עבודה זרה ועבדות, אלא גם קשים וייסורים ששופפים קומתו של אדם וגורמים לו לייסורים. והשבח הוא יציאה לרווחה. שנית, אולי בהזכרת אברהם שהתבשר שבניו ירדו לגלות: "ועבדום ועינו אותם", יש אם כך גרעין לשיטת שמואל גם בירושלמי, וגם היא מתחילה באבות ולא במצרים. ואם כך, יש גם בירושלמי רמז ל"עבדים היינו". אבל כאמור, כל זה איננו דרשה על "מתחיל בגנות ומסיים בשבח" של המשנה.

⁷ בקטע שהשמטנו, עוד שתי דעות מדוע גלו דווקא לבבל. ראה שם.

⁸ למטעם הראש, למקורם.

⁹ והכסף חזר למצרים וכתב הלוחות לשמים. מה שחשוב לעניינינו הוא שהתלמוד הבבלי מביא דרשה לא כ"כ נעימה על עצמו. מדוע גלו לבבל? כמו אישה שגורשה מבית בעלה חזרה לבית אביה (ראה ברכתו של רבן גמליאל לבתו אחרי שנשאה: "שלא תהא לך חזרה לכאן", בראשית רבה כו ד). מה אם כן חשבו חכמי בבל כשישבו בליל הסדר וספרו בגנות אבותיהם שישבו בעבר הנהר ועבדו אלהים אחרים? אפשר שמחלוקת רב ושמואל אינה רק מחלוקת רעיונית על גלות מצרים ועל ההיסטוריה הארוכה, אלא השתקפות של מצבם הנוכחי. רב הביא איתו את הדרשה הארץ ישראלית שמתחילה את ליל הסדר בפסוקים מספר יהושע ולא יכול היה או לא רצה לשנותה (רב קיבל את סמיכתו בארץ ישראל מרבי). הוא רק התנחם בכך שאמנם חזרו לבבל, לעבר הנהר ההוא, אבל נשאו באמונה בקב"ה ושוב אינם עובדי עבודה זרה. בעוונותינו חזרנו אמנם למחוזותיהם של תרח, נחור ולבן, אבל עם אמונת אברהם יצחק ויעקב ותורת משה. שמואל, שאינו מחויב לנוסח ארץ ישראל, בוחר להדגיש את נושא העבדות ולא את אבותינו הקדומים שבמחוזותיהם אנחנו מצויים. אמנם "אכתי עבדי אחשורוש אנן" ("עדיין עבדי אחשורוש אנחנו", גמרא מגילה יד ע"א שמסבירה מדוע לא אומרים הלל בפורים), ואמנם בנוסח ההגדה אנחנו אומרים: "השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין", אבל גלות בבל אינה גלות מצרים ובוודאי לא עבדות. ראה בגמרא פסחים הנ"ל שיטת רבי חנינא (שהשמטנו) מדוע גלו לבבל דווקא: "מפני שקרוב לשונם ללשון תורה". היהודים בבבל חשו בנח עד שהיו שאמרו שאסור לעלות מבבל לארץ ישראל (ברכות כד ע"ב)!

¹⁰ גיבוש ההגדה כפי שמצויה בידינו חל בתקופת הגאונים (אולי קצת קודם אצל הסבוראים) ונוסח רב עמרם גאון בסדרו המקיף הוא מקור ראשוני לנוסח זה. לאחר שהזכיר את "מה נשתנה", בקטע קודם שלא הבאנו, הוא פותח בנושא הגנות והשבח. אך שים לב לדבריו בכותרת הקטע: "ודורש מארמי אובד אבי עד שגומר כל הפרשה, וזה גנות". נראה בברור שר' עמרם גאון סבור גם הוא שהגנות מצויה כבר במשנה והיא: "ארמי אובד אבי", אם זה יעקב ואם זה אברהם.

עבדים היינו לפרעה במצרים. ויוציאנו ה' אלוהינו משם ביד חזקה ובזרוע נטויה.¹¹ ... ואפילו כולנו חכמים כולנו יודעים את התורה. מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים ... מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ור' עקיבא ור' טרפון שהיו מסובין בבני ברק ... כנגד ארבעה בנים דברה תורה ... "והגדת לבנך", יכול מראש חדש? ... לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרורים מונחים לפניך.¹² מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו. ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו. שנאמר: "ויאמר יהושע אל כל העם כה אמר ה' אלהי ישראל, בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם, תרח אבי אברהם ואבי נחור ... ויעקב ובניו ירדו מצרים" (יהושע כד ב-ד).¹³

תשובות רב נטרונאי גאון / ברודי (אופק) אורח חיים סימן קלח – מלחמה במנהג מסוים

וכך אמר רב נטרונאי ריש מתיבתא: מי שאומר בקידוש של פסח אשר קדש את ישראל, וכשגומרין מה נשתנה אין אומר עבדים היינו לפרעה במצרים ואינו אומר מתחילה עובדי עבודה זרה, אלא אומר: "ויאמר יהושע אל כל העם" (יהושע כד ב) עד "ויעקב ובניו ירדו מצרים" (שם ד), ואומר מברוך שומר עד צא ולמד, וקורא ארמי אובד אבי עד שגומר את הפרשה כולה ... מי שנוהג מנהג זה אין צריך לומר שלא יצא, אלא כל מי שעושה כן מין הוא וחלוק לב הוא וכופר בדברי חכמים ובוזה דברי משנה ותלמוד, וחייבין כל הקהילות לנדותו ולהבדילו מקהל ישראל, (עזרא י ח) והוא יבדל מקהל הגולה.¹⁴

רמב"ם הלכות חמץ ומצה פרק ז הלכה ד – שתי פסיקות שונות

וצריך להתחיל בגנות ולסיים בשבח. כיצד? מתחיל ומספר שבתחילה היו אבותינו בימי תרח ומלפניו כופרים וטועין אחר ההבל ורודפין אחר עבודה זרה. ומסיים בדת האמת שקרבנו המקום לו והבדילנו מן התועים וקרבונו לייחודו. וכן מתחיל ומודיע שעבדים היינו לפרעה במצרים וכל הרעה שגמלנו ומסיים בנסים ונפלאות שנעשו לנו ובחירותנו. והוא שידרוש מארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה, וכל המוסיף ומאריך בדרש פרשה זו הרי זה משובח.¹⁵

¹¹ אבל עדיין נדרש רב עמרם גאון למחלוקת רב ושמואל וכאן נראה שהפתיחה בעבדים היינו נותנת עדיפות ברורה לשיטת שמואל שמקורה בבבל כאמור. אך שים לב לפסוק שמיד מוצמד לפתיחה זו (בשינוי קל): "ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה ובזרוע נטויה". מאיפה לקוח פסוק זה? מפרשת ארמי אובד אבי הנזכרת במשנה.

¹² בין הגנות של שמואל ובין זו של רב שנגיע אליה מיד, בא סיפור החכמים בבני ברק, המצווה לספר ביציאת מצרים וארבעה הבנים. הכל הקדמות ופתיחות כולל הדרשה על זמן ההגדה ואופן מצוותה, עדיין לא עיקר ההגדה. מעין 'אינטרמצו' בין שיטת שמואל לשיטת רב ופשרה ביניהם.

¹³ הרי לנו הגנות השנייה, של רב: "עובדי עבודה זרה היו אבותינו", שאמנם תופסת מקום שני, אבל היא שפותחת את עיקר ההגדה. ובהמשך תבוא דרשת: "ארמי אובד אבי" כנזכר במשנה, שאולי חכמי בבל לא החשיבוה כגנות מסיבות שכבר ציינו, אבל תנאי ארץ ישראל ייתכן מאד שכן. סופו של דבר, אנו פותחים את ההגדה של פסח ב"עבדים היינו", מיד לאחר שאלת הבנים "מה נשתנה", כשיטת שמואל, אבל מביאים בהמשך גם את שיטת רב: "מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו" (עם 'תיקון קל' מ"עבודת גילולים" שבגמרא ל"עבודה זרה"). ונראה שבאמת יש שתי פתיחות להגדה והדבר מוכר ידוע בעולם המדרש והאגדה. אך גם מקומו של "ארמי אובד אבי" לא נפקד, וכמעט אמרנו: כל המרבה לדרוש בגנות הרי זה משובח, שמתוך הגנות המשולשת (המשנה, שיטת רב ושיטת שמואל) אנו סוקרים את ההיסטוריה של עמנו כולל ספר בראשית ובכך מבינים ומעצימים את גודל השבח והשינוי העצום של יציאת מצרים בתולדות עמנו. האם זו כבר הגדה של תלמידי חכמים ולא לילדים הצעירים שפרשו לשחק באגוזים אחרי ששמעו הסבר ראשון?

¹⁴ לאחר שהתגבש נוסח ההגדה המשולב בבבל, היו עדיין קהילות, גם בבבל עצמה (סורא? מחוזא?) שהחזיקו במנהג ארץ ישראל ולא הכירו את דרשות הגנות של אמוראי בבל, רב ושמואל (שנמשכו גם לרבה ורב יוסף ולאביי ורבא). כנגדם יוצא רב נטרונאי בשצף קצף ובמילים קשות ביותר: "הללו מינין ומלעיגין ובוזין דברי חכמים, ותלמידי ענן ירקב שמו אבי אביו של דניאל, שאמר לכל התועים והזונים אחריו: עזבו דברי משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי ... ועכשיו צריכים להנדות, שלא להתפלל עם ישראל בבית הכנסת, ולהבדילם עד שחזרין למוטב ומקבלין עליהם שנוהגין כמנהג של שתי ישיבות, שכל מי שאינו נוהג מנהג שלנו לא יצא ידי חובתו". מדוע יצא קצפו של רב נטרונאי על כך כל כך? בנושא זה עסקו החוקרים שהזכרנו בראש דברינו ולא נוכל להאריך בו. ראה הגדת חז"ל לשמואל וזאב ספראי פרק חמישי, הגדה שלימה לרב כשר עמ' 27 ועוד.

¹⁵ בסוף הלכות חמץ ומצה מביא הרמב"ם את נוסח ההגדה שלו כשהוא פותח במילים: "נוסח ההגדה שנהגו בה ישראל בזמן הגלות כך הוא". שם סדר ההגדה הוא כמו הנוסח המקובל, של רבי עמרם והגאונים, שמתחיל בעבדים היינו ואח"כ עובדי עבודה זרה. אבל בפרק ז בהלכות חמץ ומצה, בקטע לעיל, הסדר הוא מ"אבותינו בימי תרח", היינו עבודה זרה תחילה, ורק אח"כ: "וכן מודיע שעבדים היינו לפרעה". כך גם מצאנו בפירוש המשנה לרמב"ם על המשנה בפסחים בה פתחנו בראש דברינו: "מתחיל בגנות, שמספר איך היינו לפני שבא אברהם כופרים ומשתפים, ובחרנו ה' לו לנחלה, ואיך עבר עלינו במצרים מה שעבר, ואח"כ פדאנו ה'. ודורש אותה הפרשה זכור וידוע". נראה שלהלכה קיבל הרמב"ם את שיטת הגאונים, אבל בעצמו סבר שהגנות התחילית, ההיסטורית, היא כשיטת רב: "מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו". האם חכמי בבל העדיפו להתחיל את הסדר בעבודת מצרים והרמב"ם שישב במצרים העדיף להתחיל מ"אבותינו בימי תרח" בבבל ובחרן? כיצד באמת הרגיש הרמב"ם בליל הסדר ביושבו במצרים? מה השבח אם חזרנו למצרים? כך או כך, נראה שגישה זו של הרמב"ם להעדיף את שיטת רב ואת הגישה ההיסטורית הרחבה, חוזרת ומעלה את מחלוקת רב ושמואל הרעיונית: מה היא באמת הגנות המהותית יותר? עבודת הגוף או הנפש?

רמב"ם הלכות עבודה זרה פרק א – מאנוש לאברהם ולגלות מצרים

בימי אנוש טעו בני האדם טעות גדול ונבערה עצת חכמי אותו הדור ואנוש עצמו מן הטועים היה, וזו היתה טעותם, אמרו הואיל והאלהים ברא כוכבים אלו וגלגלים להנהיג את העולם ונתנם במרום וחלק להם כבוד והם שמשים המשמשים לפניו ראויין הם לשבתם ולפארם ולחלוק להם כבוד, וזהו רצון האל ברוך הוא לגדל ולכבד מי שגדלו וכבדו ... וכיון שארכו הימים נשתכח השם הנכבד והנורא מפי כל היקום ומדעתם ולא הכירוהו ונמצאו כל עם הארץ הנשים והקטנים אינם יודעים אלא הצורה של עץ ושל אבן ... כיון שנגמל איתן זה התחיל לשוטט בדעתו והוא קטן והתחיל לחשוב ביום ובלילה ... וידע שכל העולם טועים ... ובן ארבעים שנה הכיר אברהם את בוראו ... והתחיל לעמוד ולקרוא בקול גדול לכל העולם ולהודיעם שיש שם אלוה אחד לכל העולם ולו ראוי לעבוד ... ושתל בלבם העיקר הגדול הזה וחבר בו ספרים והודיעו ליצחק בנו, וישב יצחק מלמד ומזהיר, ויצחק הודיע ליעקב ... ויעקב אבינו למד בניו כולם והבדיל לוי ומינהו ראש והושיבו בישיבה ללמד דרך השם ולשמור מצות אברהם ... ונעשית בעולם אומה שהיא יודעת את ה'. עד שארכו הימים לישראל במצרים וחזרו ללמוד מעשיהן ולעבוד כוכבים כמותן חוץ משבט לוי ... וכמעט קט היה העיקר ששתל אברהם נעקר וחוזרין בני יעקב לטעות העולם ותעיותן, ומאהבת ה' אותנו ומשמרו את השבועה לאברהם אבינו עשה משה רבינו רבן של כל הנביאים ושלחו.¹⁶

מדרש תנאים לדברים פרק כו פסוק ה – פרשת הביכורים

"וְעֵינֶיךָ וְאֶמְרֶיךָ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲרָמִי אֲבִד אֲבִי וכו' " (דברים כו ה). ר' שמעון בן יוחאי אומר: שבחו - אדם אומר בקול נמוך, גְּנִיזוּ - אדם אומר בקול גבוה.¹⁷

אור החיים שמות פרק יג פסוק ח – הגדה היא גם דברים קשים

"והגדת לבנך ביום ההוא לאמר" - ... תיבת הגדה, מצינו לרבותינו ז"ל שאמרו (שבת פז א) שיתכוין בה דברים קשים כגידים¹⁸ ... נראה כי יכוין על דרך אומרם ז"ל (פסחים קטז ב) מתחיל בגנות ומסיים בשבח. יאמר גנות אבותיהם של האבות כי לא היה דבר משובח, והוא אומר: "והגדת" - דברים קשים שלב האדם נעקש מהם. ואחר כך מסיים בשבח, והוא אומר: "לאמר" - אמירות משובחות משמחים את הלב ומסעדים אותו.¹⁹

¹⁶ פרק א של הלכות עבודה זרה ברמב"ם מהווה סקירה ופתיחה 'היסטורית' של תולדות האמונה המונותאיסטית לצד האלילית. נראה שיש קשר ברור בין רמב"ם זה ושיטתו במקור הקודם להקדים את "עובדי עבודה זרה" ל"עבדים היינו" (גם לנוכח מצבו האישי במצרים, כאמור בהערה הקודמת). הגנות הקשה של "עובדי עבודה זרה היו אבותינו" מקורה בכך שעוד רגע והשתיל הך שנטע אברהם נעקר בגלות מצרים. המסע הגדול אליו יצא אברהם ב"לך לך" כמעט ונמחק כליל כאשר "ארכו הימים לישראל במצרים". אם יותר לנו להציע תוספות לעורכי הסדר, נראה שמקור זה נראה מתאים מאד לקריאה ודרשה והרחבה כשמגיעים בהגדה ל"תחילה עובדי עבודה היו אבותינו" ולפסוקים בספר יהושע: "בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם". אבל אנחנו בדף "עבדים היינו" לא "מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו". למה בכל זאת נצחה שיטת שמואל? משום שאיבוד החירות האישית והריבונית וההתנתקות מ"ארץ אשר אראך" היא שמביאה לעבודה זרה. עבד אינו אדון לגופו וגם לא לרוחו. שעבוד מצרים היה בגוף ובנפש. אחרי ביסוס האמונה בבית אברהם, העקירה במצרים באה לא משכנוע אידיאולוגי לחזור לעבודת אלילים ולעשות את מסע אברהם בכיוון ההפוך, אלא משעבוד פיסי! "עבדים היינו" ולפיכך "עובדי עבודה זרה".

¹⁷ מדרש זה מחזיר אותנו לפרשת הביכורים, לארמי אובד אבי ולמקורות התנאיים (משנה, תוספתא) בהם פתחנו. בפרשת ארמי אובד אבי עצמה יש גנות ויש שבח. מה הגנות? "ארמי אובד אבי וירד מצרימה" - חיבור ספר בראשית של אברהם שבא מבבל-ארם, עם יעקב שירד לארם ואח"כ למצרים. ומה השבח? "ויוציאנו ה' ממצרים בְּיַד חֲזָקָה וּבְזַרְע נְטוּיָה וּבְמַרְא גָּדֹל וּבְאִתּוֹת וּבְמִפְתִּיּוֹת: וַיִּבְאֲנוּ אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וַיִּתֵּן לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֲרֶץ זָבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ". וההמשך בהבאת ראשית פרי האדמה שקשור עם חג השבועות המשלים את פסח לאחר ספירת העומר. ומה עושה ההגדה הבבלי? מה אנו אומרים בליל הסדר? אומרים את "ויוציאנו" ואין אומרים "ויביאנו". עוצרים באמצע פרשת ארמי אובד אבי! אפשר שזה תורף כל העניין. הגנות והשבח של הגדת ארץ ישראל מבוססת על נאום יהושע ועל פרשת הביכורים הסוקרים את ההיסטוריה עד שעבוד מצרים ומסיימים בשבח הכניסה וההתיישבות בארץ. את זה לא יכלו יהודי בבל (ומצרים, וצפון אפריקה ואשכנז וכו') לקבל וביקשו גנות אחרת וממילא גם שבח אחר: שיטת רב המתמקדת על עבודה זרה וגם שיטת שמואל שמדגישה "עבדים היינו במצרים". והדברים מתחברים לדברינו [כוס חמישי – והבאתי](#) ולחובת הדור הנוכחי להודות על השבח של גאולת ימינו וחיבורה לגאולת מצרים.

¹⁸ כוונתו לדרשה בגמרא שבת דף פז עמוד א על הפסוק: "ויגד משה את דברי העם אל ה' - בתחילה פירש מתן שכרה, דכתיב: וישב משה - דברים שמיביין דעתו של אדם, ולבסוף פירש עונשה - דכתיב: ויגד משה - דברים שקשיין לאדם כגידין". וכן הוא בדרשות דומות שהגדה היא דיבור קשה, כגון מדרש אגדה (בובר) שמות פרשת יתרו פרק יט סימן ג: "כה תאמר לבית יעקב. לנשים, כלומר אמור להם דברים טובים לפי שלבן של נשים רך: ותגיד לבני ישראל. אנשים, כלומר אמור להם דברים שהם קשים כגידים". אבל בגמרא שבת עצמה, מצאנו דרשה הפוכה: "רבי אומר: בתחילה פירש עונשה, דכתיב: וישב משה - דברים שמשבבין דעתו של אדם, ולבסוף פירש מתן שכרה - דכתיב: ויגד משה - דברים שמושכין לבו של אדם כאגדה". זו כנראה טבעה של ההגדה, שיש בה גידים קשים (הגנות) ויש בה גם משהו זורם ומושך במים וכיין. משהו שמשבש דעתו של אדם ומשהו שמשבב דעתו. וכבר אמרה המשנה: "ולפי דעתו של בן אבי מלמד". ראה דברינו [בשבחה של האגדה](#) בפרשת עקב.

¹⁹ כך מפרש אור החיים בספר שמות בפרשת בא, מצוות "והגדת לבנך". והוא חוזר על הדברים בפירושו לפרשת הביכורים "ארמי אובד אבי", דברים כו ה, במילים שמזכירות את מדרש תנאים הקודם. ואלה דבריו: "וענית ואמרת. אמר וענית ... ואפשר שהוא עוני, כאדם פחות שקבל טובה גדולה ממלך, שְׁמֵעֵנִי עצמו לפניו בלב נשבר. כמו כן הוא יכניע עצמו לפני ה'. ויאמר: ארמי אובד אבי, כי

מדרש תנאים לדברים פרק ו – לא מתביישים בהיסטוריה

"ואמרת לבנך" - שלא תתבייש מלומר לו: "עבדים היינו לפרעה במצרים".²⁰

סדר רב עמרם גאון סדר פסח – השנה עדיין כאן

הא לחמא עניא דאכלו אבהתנא בארעא דמצרים. כל דכפין ייתי ויכל כל דצריך ייתי ויפסח. השתא הכא, לשתא דאתיא בארעא דישראל. השתא הכא עבדי, לשתא דאתיא בני חורין.²¹

סדר רב עמרם גאון סדר פסח – והיא שעמדה

והיא שעמדה לאבותינו ולנו. שלא אחד בלבד עמד עלינו, אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו והקב"ה מצילנו מידם.²²

עבדים היינו לפרעה במצרים, ויוציאנו ה' אלוהינו ביד חזקה ובזרוע נטויה מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו.²³

חג שמח

וליל סדר מהנה ומחכים

מחלקי המים

מים אחרונים: אחרי כל הדרשות על הגנות שאיננו מסתירים, מתביישים בה או מטשטשים אותה, בין ביושבנו בארץ ובין בגלות, ייקח כל אחד את הגנות ואת השבח שנראים לו וילמדם לבנו ולבתו ולכל מסובי ליל הסדר לפי דעתם ולפי דעתו הוא. כלשון המשנה: "ולפי דעתו של בן, אביו מלמדו. מתחיל בגנות ומסיים בשבח ודורש מארמי אובד אבי וכו'".²⁴ וכלשון מכילתא דרשב"י (בהערה 20): "מְשַׁאֲלָתוּ ומדיבורו אתה יודע מדעתו". עיקר מצוות ליל הסדר הוא השיח עם הבנים וסיפור יציאת מצרים "לפי דעתו של בן" ושל בת, כולל הגנות והשבח והמצוות והדינים ושאר מנהגי הסדר.

אבינו היה אובד ותועה וגולה במצרים במתי מעט וגו', ויוציאנו ה' ממצרים ויביאנו וגו'. וכנגד מאמר זה שיש בו עילוי וחשיבות אמר ואמרת. וכיוצא בזה אמרו רבותינו ז"ל בענין הגדת פסח: מתחיל בגנות ומסיים בשבח". והרי לנו עוד קישור של ההגדה עם "ארמי אובד אבי" על בסיס "מתחיל בגנות ומסיים בשבח", בלי דרשות האמוראים בתלמוד הבבלי.

²⁰ מי מכיר עם נוסף שיושב בחג הלאומי שלו ומספר את החלקים המגונים בעברו? אל נתבייש בהיותנו עבדים (ועובדי עבודה זרה) בעברנו, אל נתכחש לכך ואל ננסה להסתיר, לטשטש או להמעיט בדבר. ולמי נספר זאת? לבנים ולבנות. והם יספרו לבניהם ובניהם לבניהם, עד סוף כל הדורות - בלי להתבייש. ראה מדרש מקביל במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק יג פסוק יד: "והיה כי ישאלך בנך - מְשַׁאֲלָתוּ ומדיבורו אתה יודע מדעתו. ואמרת אליו - שלא תתבייש מלומר לו אלא מילתא די את בהית בה (שאתה מתבייש בה) - הקדם אומרה". אולי לא צריך להפיל הכל על הילד בפתע פתאם אלא "מְשַׁאֲלָתוּ ומדיבורו אתה יודע מדעתו", ובלשון המשנה: "לפי דעתו של בן אביו מלמדו". צריך להתאים את השיח לגילם, נפשם ובגרותם של הבן והבת. וכשיש הרבה ילדים בגילאים שונים, כולל ב"ה נכדים ונינים בימינו, זה עדיין בגן טרום חובה, זה כבר בוגר ישיבה וזו כבר אמא לעצמה וכו', מלאכת ההתאמה וההכוונה "לפי דעתו של בן" היא קשה ומורכבת. לפיכך אולי יש נוסחים ואפשרויות שונות לגנות ולשבח, אבל בכל מקרה: "אל תתבייש מלומר לו". וממי למדנו דבר זה? משיחת עבדי בתי אבות - מאליעזר עבד אברהם. ראה בראשית רבה ס ט: "ויאמר עבד אברהם אנכי - אמר ר' יצחק: דבר מגונה שיש בך, הקדם ואמור אותו". למי אמר עבד אברהם דברים אלה? ל"אבותינו בעבר הנהר", ללבן ובתואל אחי ואבי רבקה, אבי וסב רחל ולא, אמותינו. ראה שוב דברינו [תרח סבנו](#) בפרשת לך לך.

²¹ סוף דבר, איך אנחנו מתחילים את ליל הסדר? מה הדבר הראשון שאנו אומרים עוד לפני מה נשתנה, עוד לפני מזיגת הכוס השני עליו אומרים את ההגדה, עוד לפני "וכאן הבן שואל" של המשנה? "הא לחמא עניא דאכלו אבהתנא בארעא דמצרים ... השתא הכא, לשתא דאתיא (לשנה הבאה) בארעא דישראל. השתא הכא עבדי, לשתא דאתיא בני חורין". ואל תאמר תוספת מאוחרת היא, שכבר בנוסח גאוני בבל היא רשומה. הנה, קפץ מוטיב העבדות עוד לפני הכל. אך אין זה "עבדים היינו", אלא "השתא הכא עבדי" - כאן בבבל ובמצרים אנחנו עוד עבדים. לשנה הבאה בע"ה נהיה בני חורין בארץ ישראל. היש הודאת גנות גדולה מזו? איך אפשר לעבור לסדר הלילה אחרי הודאה כזו? ומה עם בני ישראל שיושבים בבני חורין בארץ ישראל ובירושלים? מדוע הם ממשיכים לומר קטע זה? כמו יקום פורקן של ישיבות בבל?

²² משפט זה, גם הוא קדום בהגדת הגאונים, הוא אולי התשובה. מרוב עיסוקנו בגנות, לא הספקנו לדון בשבח שנראה לכאורה פשוט: היציאה ממצרים לחירות, קרבנו המקום לעבודתו, מעמד הר סיני ועוד - ראה הפיוט דיינו. וסופו של השבח בשלושה הלל שאנו אומרים בלילה הזה (מצא את שלושתם). אבל נראה ש"מי שעמדה" הוא השבח והתקווה של חכמי בבל ומצרים וחכמי ויהודי כל הדורות ביושבם בגלות. וגם בני ארץ ישראל יודעים ש"עומדים עלינו לכלותנו" גם בארץ ישראל וחירות מלאה היא דבר קשה מאד להשגה. "והיא" - אותה ברית בין הבתרים לאברהם שניבאה את גלות מצרים, היא גם שעמדה ועומדת לעם ישראל בכל דור ודור. אולי לא בכדי התווסף קטע זה לפני דרשת "ארמי אובד אבי" שהיא עיקר הגדת ליל הסדר מהמשנה ועד ימינו. אולי לא בכדי זכה קטע זה [להלחנה כה יפה](#) בימינו. עבדות וחרות, מורדות ועליות, גנות ושבח, עבודה זרה וקרבנו לפני המקום, אינם אירוע חד-פעמי, אלא תהליך נמשך בכל דור ודור.

²³ "מתחיל בגנות ומסיים בשבח", מתפרס על פני כל ההיסטוריה הארוכה של עמנו, ממלא את ליל הסדר מתחילתו עד סופו, עד: "הלל נרצה" (הסיום בחד גדיא הוא מאוחר ונראה לא שייך), אבל בה בעת גם מתמצה במשפט אחד. "עבדים היינו - ויוציאנו", "עובדי עבודה זרה - קרבנו המקום לעבודתו". גנות שמיד נמצא לה שבח מתקן. יום יום, שעה שעה, מעלות ומורדות. וכמה מעלות טובות למקום עלינו.